

№ 4

Teksts — Pauls Raudseps
Foto — Kristīne Madjare

Vai tu esi degunradzis?

Ungāru režisore **Ildiko Gāšpāra** Dailes teātrī iestudējusi lugu *Degunradži*, kas ir gan absurda komēdija, gan zombiju filma, gan alegorija par populistu nākšanu pie varas

VAI ATGRIEŽAS absurda teātra laiks? 1959. gadā uzrakstītā luga *Degunradži* Francijā dzīvojošo rumāņu izcelsmes autoru Ežēnu Jonesko padarīja slavenu. Jau 1960. gadā to Londonā iestudēja Orsons Velsls ar Lorenšu Olivjē galvenajā lomā. Gadu vēlāk luga iekaroja Amerikas komerciālā teātra sirdi Brodveju, kur iestudējums piedzīvoja 241 izrādi un komiķis Zero Mostels par tēlojumu saņēma gada labākā aktiera balvu. Alegorija par mazpilsētu, kuras iedzīvotāji cits pēc cita pārvēršas aurojošos degunradžos, uzjundīja joprojām dzīvās atmiņas par 30. gadiem, kad Eiropā daudzi atdevās fašisma vai komunisma kolektīvajam vājprātam.

Taču sekojošajās desmitgadēs Jonesko absurdisms daudzviet zaudēja aktualitāti. Rietumos nostiprinājās labklājības valstis, kas solīja progresu un racionālu pārvaldību. Pēc Padomju Savienības sabrukuma liberālā demokrātija šķīta visas cilvēces nākotne.

Pēdējo gadu notikumi liecina, ka degunradži nav pazuduši no vēstures skatuves, daudzās valstīs tie plosās ar sen neredzētu

«Man ir kauns, bet galvenokārt jūtos izmisusi par notikumiem Ungārijā»

spēku, un notikumu attīstība nereti līdzinās absurda teātrim. Jonesko darbs, kurš pirms pieciem vai desmit gadiem būtu šķitis sarežģīts un mākslots, atkal šķiet laika garam atbilstošs un nepieciešams. Jau lugas izvēle liecina par Dailes teātra jaunās vadības gatavību veidot repertuāru, kas uzrunā mūsdienu asākos jautājumus, un šo apņemšanos akcentē lēmums par režisori uzaicināt Ildiko Gāšpāru no Ungārijas – valsts, kuras līderis Viktors Orbāns daudziem mūsdienu labējiem populistiem kļuvis par iedvesmas avotu. Gāšpāra ir gan spilgta režisore, gan

Ungārijas premjerministra Orbāna režīma kritizētāja.

Kāpēc nolēmt Rīgā iestudēt *Degunradžus*?

Tā bija sava veida sagādīšanās. Lugu izlasīju jau skolas gados, un tā man ļoti patika. Cik zinu, Ungārijā tā uzvesta tikai pāris reizes, jo laikam uzskata par pārāk «izaicinošu». Citas Jonesko lugas ir populāras – *Plikpaurainā dziedātāja*, *Mācību stunda*. Kad runājām par to, ko varētu iestudēt Dailē, Viesturs Kairišs pieminēja šo iespēju, un es uzreiz teicu: jā, tas mani interesē.

Kāpēc radās interese iestudēt kādu izrādi Latvijā?

Zinu nedaudz par Lietuvu, bet nekad nebiju bijusi Latvijā. Ziemeļi man ir pievilcīgi. Man patīk šis rajons, šeit esošais kultūru sajaukums. Tas nedaudz līdzinās Ungārijai – esat maza valsts starp lielām valstīm, kuras jūs okupē te no vienas puses un tad no otras puses. Jūtu, ka mūsu neapmierinātība, cērības, vēlmes un nedaudz arī vēsture ir līdzīgas. Šī ir Austrumeiropas valsts, tāpat kā Ungārija. Tāpēc nejūtos kā svešiniece. Jau no pirmā mirkļa sapratu, ka nav lielu kultūras atšķirību.

5 LIETAS, KAS PALĪDZ SAPRAST UNGĀRIJU

Ádama Bodora (Ádám Bodor) proza.
Viņa darbi paver sapņu kosmosu, kurā sajaucas Austrumeiropas ciešanas ar Transilvānijas apburto pasauli.

Edinas Svorenas (Edina Szvoren) noveles.
Gan ironijas, gan jūtu un empātijas pilns ieskats cilvēku attiecību dzīlēs.

Lilijas Horvātas (Lili Horvát) filma Gatavošanās būt kopā uz nenoteiktu laiku.
Filma par apsēstu sievietes mīlestību. Nav iespējams atraut skatu no aktrises Natašas Štorkas (Natasa Stork) dzīvespilnā tēlojuma.

Ģerģa Petri (György Petri) dzeja.
20. gadsimta otrās puses lielākais ungāru dzejnieks. Viņa viedie, izmīsušie vārdi apraksta neglītu pasauli, kurā var arī saskatīt esamības skaistumu.

Grupa Freakin Disco.
Viņu trauslajā elektroniskajā mūzikā jūtams, ka mūziķi studējuši dzezu Ungārijas Mūzikas akadēmijā.

Vai tas nozīmē, ka šeit ir vieglāk iestudēt izrādi nekā, piemēram, Zviedrijā, kur arī esat strādājusi?

Zviedru aktieru humors bija ļoti līdzīgs ungāru humoram.

Latviešu humors atšķiras?

Jā, nedaudz. Latviešu dvēsele ir melanholiskāka, poētiskāka. Zviedri ir ironiski, viņi visu laiku smejas par sevi. Varbūt tāpēc, ka zviedru sabiedrībā ir tik daudz noteikumu. Pat vairāk nekā Vācijā, lai gan varētu domāt, ka ir otrādi. Man šķiet, ka vienīgais veids, kā zviedri to var izturēt, ir visu laiku par sevi smieties.

Es gluži labi runāju vāciski, studēju ģermānistiku, man ir ciešs sakars ar Vāciju un tās vēsturi. Bet ne ar vācu humoru. Ir citas lietas, kas man Vācijā patiek, bet ne viņu humors.

Bet kāpēc esmu Latvijā? Man vienkārši šīs durvis pavērās. Bet aktieri šeit man ļoti patiek – lomā sadalījums ir perfekts. Nav nekādu problēmu ar komunikāciju. Man ir sajūta, ka aktieri visur ir tādi paši, valodas barjera ātri pazūd.

Kā jūs sevi raksturotu kā režisori?

Teātra kritiķi par mani saka, ka esmu ekspressionistiska. Ir taisnība, ka cenšos atrast formu, kas izsaka iekšējos procesus. Cenšos arī atrast eksistenciālus tēlus. Sajauca psiholoģisko aktierspēli ar ekspressionistiskākiem, formālākiem izteiksmes līdzekļiem.

Man svarīga ir spontanitāte un rotaļīgums. Ir jācenšas atkal atrast spēju rotaļāties kā bērnam. Tas gan nenozīmē, ka es nemeklēju dziļumu.

Jūsu izrādēs ir ļoti spēcīgs vizuāls elements. Degunradžos ir vietas, kur aktieri tērpti kosmonautu skafandros, uz skatuves projicēti attēli no filmas Titāniks. Jūs veidojat kolāžas no tēliem, kuriem mūsdienās ir rezonanse.

Lietas, kuras cilvēki atpazīst no savas dzīves, asociācijas, kas palīdz atrast saskaršmes punktus. Luga, kas uzrakstīta 50. gadu beigās, citē dažādus žanrus, un es cenšos atrast piesaisti mūsdienu žanriem. Man šķiet, ka viens no galvenajiem, kas saistīts ar šo lugu, ir katastrofu filmas. Ierodas degunradži, tā ir katastrofā.

Pirmais cēliens ir kā zemestrīce pilsētā. Pēc tam saproti, ka tā faktiski ir epidēmija, kas ir katastrofu filmas apakšžanrs, piemēram, kā filma *Epidēmija (The Outbreak)* ar Dastinu Hofmanu. Bet tad tā pārvēršas zinātniskās fantastikas citplanētiešu zombiju filmā, piemēram, *Ķermeņu nolaupītāju invāzija (Invasion of the Body Snatchers)* ar Donaldu Saterlendu no 70. gadiem.

Šie elementi atrodas pašā lugā. Ja nevar atrast piesaisti mūsdienām, *Degunradži* būtu pārāk abstrakti, lai tos saprastu. Taču, no otras puses, Jonesko luga ir absurda farss. Tas ir specifisks žanrs, jo nav psiholoģisks. Tas ir muzikāls, filozofisks, abstrakts. Tas demonstrē valodas absurdumu, piemēram, kā populistu izmanto valodu un loģiku politikā, rada tādus siloģismus kā «visi migranti ir zagļi vai slepkavas». Jonesko gribēja cilvēkiem parādīt, cik viegli viņi tiek apmānīti, jo nesaprot, kas notiek, un redz tikai lietu virspusi. Nezinu, varbūt mēs arī varēsim kaut ko tādu sasniegt.

Man šķiet, ka šajā ziņā ir ļoti spēcīga saikne ar britu humora ansambļa *Monty*

Python filmu *Braiena dzīve (The Life of Brian)*. Kad sākām mēģinājumus, ar aktieriem to noskatījāmies – viņiem tā ļoti patika. Man patīk ar aktieriem skatīties filmas, jo tas ir daudz efektīvāk nekā jebkurš skaidrojums. Viņi uzreiz sajūt žanru, spēles manieri. Šajā lugā tas nav tik vienkārši, jo tā vienlaikus ir nopietna un nenopietna, joks – bet nopietns joks.

Otra filma, kuru skatījāmies, bija zviedru *Pikaso piedzīvojumi* – tas ir farss, gandrīz bez vārdiem. Skatījāmies arī fragmentus no Žaka Tati filmas *Laiks izklaidēm*, kur ir daži ļoti labi horeografēti joki. Arī mūsu darbs ir muzikāls, horeografēts, tam ir jābūt ļoti precīzam. Ir diezgan sarežģīti to izdarīt, it sevišķi, ja neesi aktieris, kas pieradis pie tāda stila.

Izrāde arī izmanto amerikāņu 50. gadu multfilmu stilu.

Par mani saka, ka veidoju *Gesamtkunstwerk* – visu mākslu apvienojumu. Man patiek piešķirt dažādiem izrādes elementiem un instrumentiem vienādu svaru, lai vizuālais ir tikpat svarīgs kā teksts. Šie tēli nav reālistiski vai naturālistiski, tie vairāk līdzinās sapnim, atspoguļo jūtas. Ja uz skatuves parādās kosmonauts, tas parāda gan radikālu izolāciju, gan bailes no aplīpināšanās ar kaut ko no ārpuses. Savukārt pirmajā daļā strukturētā skatuves uzbūve attēlo sabiedrību un ļoti šaurās telpas, kurās tiekam iespiesti. Izrādes gaitā šie rāmji pazūd un paliek neizteiksmīga, tukša telpa, kas arī ir vientulīga un izolēta.

Neesat pieminējusi galveno, ar ko cilvēki parasti saista *Degunradžus*, – ka tā ir politiska luga, alegorija par fašistu nākšanu pie varas.

Jā, tāda ir interpretācija. Jonesko teica, ka viņam bija sirdsapziņas pārmetumi, jo nebija neko darījis, lai tam pretotos. Tāpat kā lugas galvenais varonis Beranzē, kurš neko nedara un beigās paliek viens. Tāpēc Jonesko uzrakstīja lugu – lai parādītu, ka cilvēks var būt alkoholiķis, dzīvot savā iekšējā pasaulē, uzskatīt sevi par mākslinieku vai dzejnieku, vai intelektuāli, kam ar šādām lietām nav jānodarbojas, jo šie populistu ir mazākums. Kad saproti, ka tas ir vairākums, jau ir par vēlu. Tā zaudē visus draugus, iemīļoto un paliec viens.

Citās lugās Jonesko meklē eksistenciālus skaidrojumus, kas atrodami nevis prātā, bet jūtās. Tāpēc viņš izmanto dzīvnieku degunradzi, kura spēks ir fascinējošs un kam piemīt dziļš instinkts piederēt baram, nevis būt indivīdam. Jonesko centās izpētīt šo iekšējo motivāciju, kuru mēs visi jūtam. Protams, arī teātrim pamatā liktas kopības sajūtas. Tas ir ētisks dabas jautājums, kā tiek izmantots šis spēks – sapulcināt cilvēkus un likt viņiem just vienādas lietas.

«Par mani saka, ka veidoju *Gesamtkunstwerk* – visu mākslu apvienojumu»

Ungārijas politiskā attīstība piesaistījusi lielu starptautisku uzmanību, un arī Latvijā ir cilvēki, kuri simpatizē Orbānam. Vai saredzat kopsakarības starp lugu *Degunradži* un Orbāna varas nostiprināšanos Ungārijā?

Protams. Lugā tiek veiksmīgi atainota populistu retorika. Man šķiet, ka programmā būs kaut kas ierakstīts par Trampa retoriku, kura ir tāda pati kā Orbānam. Lugā diskutē par atšķirībām starp Āzijas un Āfrikas degunradžiem, bet ir absurds piekārt cilvēkiem birkas, vērst naidu, dusmas un neapmierinātību pret kādu grupu un to izmantot politiskā spēlē.

Jūs sakāt, ka Latvijā cilvēki izjūt simpātiju pret Orbānu. Man diemžēl bija tāda pati pieredze Vācijā un Zviedrijā. Runājos ar vācietiem, kurš teica, ka vēlas pārcelties uz Ungāriju, jo tā ir istā vieta Eiropā, tur ir pareizā imigrācijas politika. Es gan viņu pārliecināju, ka tā nebūtu pareizā izvēle.

Kā?

Ar savām jūtām. Galvenais, kas argumentu padara ticamu, ir autentiskas jūtas. Man ir kauns, bet galvenokārt jūtos izmisusi par

notikumiem Ungārijā. Es viņam pastāstīju, ka tas mums nāk par sliktu. Es varētu nosaukt daudzus piemērus, bet pietiek ar stāstiem no pašas dzīves. Mana četrpadsmitgadīgā meita ir nobijusies, ka viņas iemīļotais skolotājs tiks atlaists, jo ir homoseksuāls. Tas ir absurdi, ka bērnam ir jāsaprot ar tādām lietām un ka cilvēka seksuālā orientācija var būt par pamatu atlaišanai, lai gan viņš ir ļoti labs skolotājs.

Diemžēl esam tikai soļa attālumā no situācijas, ka tas tiešām var notikt. Pagaidām tā nav oficiāla politika. Tāpat kā nacistu laikos ebrejiem vai gejiem kolēģi lika saprast, ka būtu labāk iesniegt atļūgumu.

Pirms dažām dienām kāds politiķis paziņoja, ka nevēlas, lai viņa dēlam būtu sporta skolotājs gejs. Tātad – sākas. Taču, no otras puses, Budapeštā bija praida gājiens, kurā piedalījās 30 000 cilvēku. Tāds skaits nekad nav bijis, tas padarīja redzamu to cilvēku daudzumu, kas nepiekrīt valdības politikai. Tāpat kā lugā, rodas liela spriedze, un ir jāizlemj – esi degunradzis vai ne?

Kā izskaidrojāt Orbāna spēju iegūt tik lielu varu?

No vienas puses, tā ir viņa populistiskā retorika un solījumi lauciniekiem, kuri ir diezgan nabadzīgi. Viņš nav uzvarējis Budapeštā, pilsētas mērs ir opozīcijā Orbānam. Toties laukos viņš patiešām ir populārs. Orbānam ir arī liels politisks talants un milzīgs finansiāls spēks. Man šķiet, ka viņam pieder pilnīgi viss, tāpat kā Putinam un visiem pārējiem viņa draugiem.

Vai ir iespēja, ka viņš pēc vēlēšanām nākamgad var zaudēt varu?

Ir grūti teikt. Man šķita neiespējami, ka Tramps varētu uzvarēt, bet viņš uzvarēja. Man bija lielas šaubas, vai Baidens varēs uzvarēt. Es ceru, ka Orbāns neuzvarēs. Viena lieta, ko viņš nevar kontrolēt, ir epidēmija. Tomēr līdz šim ir pieņēmis gudrus politiskus lēmumus arī šajā ziņā, viņš sāka ar vakcinēšanu.

No otras puses, cilvēkiem nav darba, nav naudas, nav sociālās aizsardzības sistēmas. Varbūt Orbānam pietiks ar paziņojumu, ka mums nav jānēsā maskas, lai uzvarētu vēlēšanās. Daudzi cilvēki ir nestabilā situācijā un tāpēc priecājas par sīkumiem, piemēram, ka viņiem nebūs jālieto maskas.

Nesen intervēju ungāru pianistu Andrāšu Šifu. Viņš Orbāna nākšanu pie varas skaidroja ar faktu, ka Ungārijā nav bijusi gatava godīgi paskatīties uz savu pagātni.

Jā, viņam ir taisnība. Ir neiespējami to izdarīt, jo ir iznīcināta lielākā daļa dokumentu par agrākajiem laikiem. Ungārija ir maza valsts, un 80. un 90. gados iespējamo politiķu skaits nebija neierobežots. Lielākā daļa ir tie paši cilvēki, kuri agrāk bija pie varas. Nebija svarīgi, pie kuras partijas piederī, galu galā tev bija tā pati motivācija iznīcināt dokumentus, jo vai nu pašiem, vai tēviem

bija tā pati pagātne. Taču šobrīd pasaulē cilvēki domā par vēsturisko ģenētiku, ka nesam sevī agrāko paaudžu traumas. Tas liek cilvēkiem privāti censties noskaidrot pagātini un to neslēpt.

Kā Orbāns ir ietekmējis mākslas pasauli Ungārijā? Pagājušajā gadā viņa cilvēki pārņēma varu Teātra un kino mākslas universitātē. Redzēju, ka arī mūsu Dailes teātra aktieri izteica pret to protestu.

Ungārija ir maza valsts, un tā ir vienīgā augstākās izglītības iestāde šajā jomā. Pēdējos 15 gados visos provincēs teātros direktoru vietās nonākuši Orbāna piekritēji, rezultātā notikusi mākslinieciska regresija – it kā šie teātri būtu atsviesti 50 gadus senā pagātnē. Budapeštā ir palikuši tikai trīs teātri, kurus atbalsta pilsēta un kas ir neatkarīgi, tajā skaitā teātris, kurā es strādāju. Citos teātros ir valdības ministrijas pārstāvji, kuri, manuprāt, nosaka repertuāru.

Vai pati izjūtat politisku spiedienu – ko drīkstat vai nedrīkstat darīt?

Nē. Es savā teātrī strādāju jau 18 gadus, mēs ar direktoru to kopā izveidojām, un viņš nekad man nav teicis, ka es kaut ko nedrīkstu darīt.

Cik svarīgi Orbānam ir sakari ar Putinu?

Man šķiet, ka ļoti svarīgi. Viņš jau desmit gadus apzināti un atklāti veido sakarus ar Krieviju un Ķīnu. Ir pat politisks lozungs – *Atvērsim uz austrumiem*.

Vai ir kāda cerība, ka šis periods var beigties un Ungārijā atgriežas lielāks plurālisms? Kā tas varētu notikt?

Man ir cerība, bez tās nevar dzīvot. Kamēr neesam noslēgti no pasaules... Visvarīgākais ir informācija un kas to kontrolē. Redzu savu meitu un jaunāko paaudzi – viņi apzināti domā par dzīvi un savām izvēlēm. Viņu interesē politika, visu laiku man par to prasa. Mana paaudze tāda nebija. Aktīva interese par notiekošo ir arī divdesmitgadniekiem. Tas ir labi. Tas nozīmē, ka lietām būs jāmainās. Visur, ne tikai Ungārijā. ●

CV ILDIKO GĀŠPĀRA

- Režisore, dramaturģe
- Dzimusi 1975. gadā Budapeštā
- 2003. gadā beigusi Ungārijas Teātra un kino mākslas universitāti
- Veidojusi izrādes Ungārijā, Vācijā, Zviedrijā, Lietuvā, Serbijā
- Bieži veido adaptācijas teātrim no romāniem, kinoscenārijiem un citiem žanriem